

новано трирівневу систему функцій цих норм: загальний, особливий та конкретний. Доведено системуютьовуючу, системоспрямовуючу та системозберігаючу роль нетипових норм права в механізмі правового регулювання. Спрямованість аналізованих норм визначається через їх допоміжну роль у процесі дії права та забезпечення єдності й одноманітності дії права. З'ясовано зміст субсидіарно-регулятивної, інтеграційної та уніфікаційної функцій нетипових правових норм.

*Ключові слова:* нетипові норми права, функції нетипових норм права, інтеграційно-функціональний вплив, інтеграція права, класифікація функцій.

### **Головчук В. Н. Интеграционно-функциональное влияние нетипичных норм права**

Анализируется процесс становления научного понимания функций норм права в современной общетеоретической науке. Обоснованно авторское понимание функций нетипичных правовых норм. Предложено трехуровневую систему функций этих норм: общий, особый и конкретный. Доказано системообразующую, системоуправляющую и системосохраняющую роль нетипичных норм права в механизме правового регулирования. Направленность рассматриваемых норм определяется через их вспомогательную роль в процессе действия права и обеспечения единства и единообразия действия права. Выяснено содержание субсидиарно-регулятивной, интеграционной и унификационной функций нетипичных правовых норм.

*Ключевые слова:* нетипичные нормы права, функции нетипичных норм права, интеграционно-функциональное влияние, интеграция права, классификация функций.

### **Golovchuk V. Integration and functional impact of atypical norm of law**

The process of becoming a scientific understanding of the functions of law in modern general theoretical science. Grounded understanding of copyright law atypical features. A three-level system functions of these rules: overall, specific and concrete. Orientation analyzed norms defined by their supporting role in the process of law and ensuring the unity and uniformity of the law. It was found the content subsidiary, regulatory, integration and custom functions unififikatsiynoyi law.

*Key words:* custom law, the function of atypical norm of law, integration and functional impact of law, classification of the functions.

УДК 340.1

*Ольга Євгеніївна Гольцова,  
здобувач відділу теорії держави і права  
Інституту держави і права  
ім. В. М. Корецького НАН України*

## **СОЦІАЛЬНА РЕГУЛЯЦІЯ: ІСТОРИЧНА РЕТРОСПЕКТИВА**

Багатогранність соціального життя породжує різноманітність соціальних регуляторів суспільних відносин. Соціальні норми створюють цілісну систему регуляторів, за допомогою яких здійснюється вплив на свідомість та поведінку суб'єктів. Регулювання — не єдина функція соціальних норм, відмінних від права. Вона — складова оцінного мислення, завдяки якому люди і колективи самовизначаються у суспільстві, орієнтуються у конкретних історичних умовах й адаптуються до них. Соціальні норми — це стабільні узагальнені оцінки ситуацій, відносин, дій людей, що повторюються у певному суспільстві, оцінки, які здатні впливати на поведінку людей і суспільні відносини [1, с. 183].

Будь-яке суспільство являє собою цілісний соціальний організм (систему), що відрізняється тим або іншим рівнем організованості, урегульованості, упорядкованості суспільних відносин.

Із цього випливає, що для кожного суспільства характерна певна система управління (соціальна влада) і регулювання поведінки людей за допомогою певних загальних правил (соціальних норм).

Особливістю соціальних норм у додержавний період було те, що вони, по суті, входили в саму життєдіяльність людей, забезпечуючи соціально-економічну єдність роду, племені. Це було пов'язане з недосконалістю знарядь праці, низькою продуктивністю. Звідси виникала необхідність у спільному проживанні, суспільній власності на засоби виробництва і розподілі продуктів на основі рівності. Подібні обставини впливали на природу влади і норми первісного суспільства. Так, М. Матузов та О. Малько висловлюють думку про важливість аналізу первісного суспільства, оскільки саме суспільство виникло значно раніше за державу. Отже, з метою найбільш повного пізнання державно-правових інститутів необхідно охарактеризувати соціальну владу і норми, які існували в первісному суспільстві [2, с. 29]. Це важливо ще й з огляду на те, що воно існувало протягом тривалого періоду історії людства (за деякими оцінками — понад мільйон років).

На початку існування людства в первісному суспільстві сформувалася своєрідна соціальна організація — первісний лад, який у літературі отримав назву «первісний комунізм». При первіснообщинній, родоплеменній суспільній організації існувала примітивна і в той же час самотня система соціального регулювання, яка була адекватною тодішнім суспільним умовам. Вона відповідала потребам економічної, етичної, психологічної та іншим сторонам соціального життя, була у ролі надійно працюючої та ефективно регулюючої системи, яка повною мірою забезпечувала об'єктивно обумовлену організованість соціального життя. Особливості цієї системи пов'язані з тим, що регулювання спрямоване на забезпечення панування цілого, його пріоритет над індивідуальним, особистим, на згуртування роду та племені. Людина як автономна особистість, по суті, не відокремлюється від цілого [3, с. 37–38].

Система соціального регулювання у первісному суспільстві була спрямована на забезпечення та збереження функціонування цілого (роду, племені), відрізнялася монолітністю, суворістю, навіть жорстокістю. Полягала у вигляді суворих і, безумовно, обов'язкових норм, які виражали головний інтерес людей того часу, внаслідок чого А. Першиц вводить у науковий обіг термін «мононорми» [4, с. 213]. Мононорми були і нормами організації соціального життя, і нормами первісної моралі, і ритуалами. Так, природний поділ функцій у трудовому процесі між чоловіком і жінкою, дорослим і дитиною розглядався одночасно і як виробничий звичай, і як вимога моральності, і як веління первісної релігії [2, с. 31].

Система соціального регулювання складалася із мононорм у формі норм-звичаїв, які за своїми регулятивними властивостями мали особливості, зокрема, стосовно послідовності, у якій виражалися заборони, дозволи, позитивні зобов'язання. Саме формування норм-звичаїв історично відбувалося так, що спочатку сформувалися заборони, і лише потім з'явилися позитивні зобов'язання і дозволи [5, с. 12–13].

Узагальнюючі інтелектуальні компоненти проникали в систему соціального регулювання не шляхом надання мононормам і заборонам більш загального характеру, не шляхом вироблення принципів регулювання, критеріїв ціннісної орієнтації, а, навпаки, шляхом надання нормативного характеру міфам, сказанням, сагам, билинам та іншим формам суспільної свідомості. Первісні звичаї усвідомлювалися «частково як традиційні правила поведінки, частково як веління надприродних сил, що підлягають сумнівам і критиці» [6, с. 554], що вже надавало відповідним правилам характер релігійно-моральних норм.

Регулятивно-загальний характер первісних норм-звичаїв, при якому вони цілком, без жодних винятків, охоплювали всіх членів групи, не був побудований на якій-небудь узагальнюючій ідеї або принципі, а був продиктований споконвічністю заборон, їхнім безпосередньо-соціальним характером [3, с. 42].

У сучасній юридичній літературі існують дещо інші точки зору стосовно соціального регулювання і ролі права в первісному суспільстві. Так, деякі автори замислюються над питанням, що є найбільш адекватною характеристикою первісних суспільств — мононорми чи звичаєве право [7, с. 330]. Інколи вважають, що синонімом терміна «звичаєве право» є термін «архаїчне право», яке наголошує на його відмінності від сучасного права.

Під звичаєвим правом розуміють самостійний історичний тип права поряд із такими, як станове право, формальне право, соціальне право. При цьому звичаєве право не розглядається

як санкціоновані державною владою мононорми або звичаї. Вихідним постулатом є така теза: де суспільство, там і право. Тим самим виключається детермінуюче значення держави у процесі зародження права. Автори вважають, що про феномен права доречно говорити, починаючи із ранніх стадій розвитку людського суспільства [7, с. 330].

Деякі вчені вказують на різні сторони виміру архаїчного права. Серед них є такі: оригінальна система архаїчних норм; особлива архаїчна правосвідомість; архаїчний процес судочинства, що має яскраво виражену специфіку; спосіб існування людських суспільств в умовах замкненості і територіальної відособленості при нерозвинених формах землеробства, скотарства.

Специфічною характеристикою архаїчного права є особливі процесуальні форми розгляду спорів (наприклад, різні двобої) та судових доказів (ордалії). Судом є також суд громадської думки. Архаїчний судовий процес включав докази особливого виду. У традиційних безписемних культурах документи не могли виконати цю роль. Її виконувала ордалія (або суд божий), яка полягала у випробуваннях вогнем, розпеченим залізом, окропом, отрутою тощо. Цікаво відзначити таку обставину, на яку звертають увагу прибічники існування архаїчного права в первісному суспільстві — вона полягає у тому, що основна мета архаїчного судочинства — це забезпечення гармонії у суспільстві засобами примирення сторін.

Вчені зазначають, що «архаїчне (звичаєве) право варто розглядати як окремий історичний тип права. У зв'язку із цим проблема виникнення права може бути уточнена і розглядатися як проблема виникнення архаїчного права. При цьому концепція мононорми втрачає своє принципове значення. Є сенс розглядати мононорми лише як одну зі значущих характеристик архаїчного права» [7, с. 341].

Розвиток виробництва і розподіл праці відтворили різноманітність форм власності, поділ суспільства на класи, касты, стани, обумовили майбутнє виникнення права і держави. Витоками формування права стають нормативні узагальнення (заборони, дозволи, позитивні зобов'язання), які перетворилися на звичайні засоби регулювання первіснообщинного життя.

Вчені неодноразово відзначають таку суттєву обставину: держава і суспільство частково збігалися у тому, що державний апарат формувався із представників привілейованого стану (кшатрії, вільні громадяни, патриції, дворяни), а саме суспільство трималося на державно-правовій регламентації та охороні станових меж і привілеїв [7, с. 47]. Це означає, що в станово-кастовому суспільстві соціальні регулятори практично зливалися із державними.

О. Лейст обґрунтовує зазначену особливість таким чином, що у Стародавньому світі й Середньовіччі існували держави кастові, варнові, деспотичні (що спираються на бюрократію і армію), рабовласницькі (аристократичні, тиранічні, демократичні, олігархічні), феодальні, у яких пануючий стан здійснював функції державної влади, монархічні (самодержавні або станово-представницькі), республіканські, теократичні та ін. Особливістю всіх цих держав та їхніх правових систем було поглинання суспільства державою, що підтримує його становий розподіл, охороняє кордони між станами, втручається у відносини власності, виробництва і побуту. Суспільства Стародавнього світу і Середніх віків були одержавлені в тому плані, що індивід був під владою низки державно-правових заборон, наказів, обмежень, його виробнича та інша діяльність, а також особисте життя перебували під постійним контролем посадових осіб, які, у свою чергу, також були зв'язані безліччю приписів.

Зміст права станово-кастового суспільства визначався низкою джерел: державою, церквою, становими традиціями, звичаями, що сформувалися у громадах.

Основним принципом реалізації станового права була законослухняність (законопокірність), тобто згідно зі статусом свого стану дотримання заборон, беззастережне виконання наказів влади. Підґрунтям законослухняності часто були традиції, релігійно-моральні норми, але право станового суспільства завжди було своєрідним наказом зверху: правителем, його чиновниками, церквою, богом, хазяїном — тим, хто наділений владою. Право кастово-станового суспільства охоронялося державним примусом: порушення численних заборон призводило до жорстоких покарань.

Стосовно основних видів соціального регулювання, то основною особливістю станово-кастових суспільств був тісний зв'язок права і релігії. Все право (різне для різних станів або каст) ідеологічно спиралося на авторитет релігії, що панує у цій країні. Загальним для всіх станів

було канонічне право (у Західній і Центральній Європі — особливо після «папської революції» XI–XII ст.), що регулює низку істотних відносин середньовічного суспільства.

На нашу думку, в контексті аналізу зазначеного питання слід розглянути джерела формування права у різних народів світу того часу. О. Скакун зазначає, що у різних народів світу сформувалися різні провідні елементи соціально-юридичного змісту права: прецедент, релігійна норма, норма-звичай, закон, які в процесі подальшого розвитку народів і держав призвели до формування відмінних одна від одної національних правових систем та їхніх типів. Типами правових систем (сімей) почали називати правові системи держав, у яких переважали спільні риси, вихідні елементи, зокрема спільне джерело (форма), права: закон (нормативно-правовий акт), судовий прецедент, релігійна норма, норма-звичай [8, с. 213].

Норми-звичай у процесі повторення ситуацій набували значення зразків, моделей, ставали загальною нормою. Вони були провісниками прецедентного права, представниками якого в той час (як і сьогодні) є перш за все Англія, США, Канада, Австралійській Союз та інші країни, що утворюють сім'ю прецедентного права. У країнах континентальної Європи з розвитком писемності поряд зі звичаєвим правом виникають норми, встановлені актами короля, князя, їх чиновників, які названі законами.

Релігійно-традиційні правові системи виникали у країнах азіатського континенту (Іран, Ірак), де у формуванні права, поряд зі звичаями, велике значення відігравали і тепер відіграють норми релігії в релігійно-доктринальній інтерпретації.

У низці держав Африки, Латинської Америки, Азії право формувалося на ґрунті норм-звичайів і традицій общинного побуту (традиційно-общинне право) — вони створили традиційно-общинні правові системи. Останній тип поділяється на підтипи: далекосхідно-традиційний (основні групи — китайська, японська), релігійно-общинний (мусульманська, індуська, іудейська, християнська групи), звичаєво-общинний (африканська група) [8, с. 214].

Станове суспільство у Західній і Центральній Європі починає руйнуватися у XV–XVI ст. Охорона і відтворення станово-феодальних відносин стали перешкодою на шляху промислового, наукового, культурного прогресу, засобом припинення всього нового, нетрадиційного, незвичного. Мала рухливість феодальних структур, їхня нездатність пристосуватися до нових соціокультурних умов, «виродження» привілейованих станів і посилення тягаря, що лежав на податних суспільних групах, призвели до соціокультурних потрясінь XVI–XVIII ст. [1, с. 134].

Епоха Просвітництва і Реформації була одночасно і часом заміни станового-кастового суспільства громадянським. Ці події супроводжувалися революційними потрясіннями, але хід історії був незворотним.

В епоху становлення громадянського суспільства стали формуватися якості сучасної представницької держави, що істотно відрізняють його від держав станово-кастових суспільств. При станово-кастовому ладі держава практично збігалася з якоюсь частиною суспільства і була відособлена від основної частини населення. У Новий час широкого визнання набуло поняття держави, відмінної від суспільства.

Із національних правових систем утворюються правові сім'ї, що об'єднуються на основі подібності таких ознак: структура права, юридична практика, джерела права, правова ідеологія. При цьому в широкому розумінні під правовою системою, за визначенням українських учених, розуміють складне правове явище, яке містить у собі основні конструктивні елементи й підходи, за допомогою яких досягається кінцева мета правового регулювання [9, с. 574].

У сучасному світі існує низка правових систем, зокрема, романо-германська, англосаксонська правові сім'ї, правові системи мусульманського, індійського, індуського права та ін. Кожна із них має власні джерела права, що є витоками законності та правопорядку, а також механізми контролю і примусового виконання. Більшість правових систем є відображенням певного правового устрою, вони співвідносяться як одиничне, особливе і загальне та демонструють як унікальність та неповторність тих чи інших законів, так і універсальність, що характеризує напрям міжнародної координації правових дій. Кожній державі притаманний той чи інший тип права, сутність і зміст якого мають вирішальне значення для характеристики її правової системи [10, с. 37–38].

Правова система кожної держави має свою специфіку, структуру, мету, формується у певний історичний час, у конкретному регіоні, характеризується національними особливостями.

Можна зробити висновок, що на кожному етапі розвитку суспільства у часі воно потребує не тільки соціального, а й певного правового регулювання. У сучасному світі певний рівень правового регулювання обумовлений необхідністю реалізації розвитку людини, забезпечення її невід'ємних прав і свобод, можливостей для її прояву, активності і функціонування.

У сучасних умовах розвитку українського суспільства та розбудови правової держави спостерігається тенденція до розширення сфери правового регулювання, що обумовлено не лише трансформаційним характером розвитку суспільства, а й тим, що з'являються нові суспільні відносини, які потребують адекватного правового регулювання.

Отже, в умовах глобалізації, взаємної інтеграції з'являється необхідність застосування адекватних засобів регулювання суспільних відносин. Серед таких засобів для підвищення ефективності механізму дії права все більша увага науковців спрямовується до апробованого практикою використання нетипових регуляторів суспільних відносин, зокрема: правових презумпцій, правових фікцій і правових аксіом, які базуються на основоположних принципах права, а необхідність застосування нетипових регуляторів суспільних відносин у різних правових системах, просторово-темпоральних вимірах залежить від досконалості системи правового регулювання, ступеня нормативного упорядкування суспільних відносин, розвитку юридичної техніки тощо. Нетипові регулятори суспільних відносин виявляються дієвими соціальними регуляторами у складних або нестандартних ситуаціях, коли використання загальновизнаних механізмів з метою встановлення об'єктивної істини є неможливим, недієвим, неконструктивним.

#### Список використаних джерел

1. *Лейст О. Э.* Сущность права. Проблемы теории и философия права / О. Э. Лейст. — М. : Зерцало, 2008. — 340 с.
2. *Матузов Н. И.* Теория государства и права : учеб. / Н. И. Матузов, А. В. Малько. — М. : Юристъ, 2006. — 541 с.
3. *Алексеев С. С.* Теория права / С. С. Алексеев. — М. : БЕК, 1995. — 320 с.
4. *Першиц А. И.* История первобытного общества: Общие вопросы. Проблемы антропосоциогенеза / А. И. Першиц, В. А. Шнирельман, Л. Е. Куббель. — М. : Наука, 1983. — 432 с.
5. *Явич Л. С.* Право и социализм / Л. С. Явич. — М. : Юридическая литература, 1982. — 176 с.
6. *Алексеев В. П.* История первобытного общества: Эпоха первобытной родовой общины / В. П. Алексеев, Ю. И. Семенов, Л. А. Файнберг. — М. : Наука, 1986. — 572 с.
7. *Проблемы теории государства и права : учеб. пособие / под ред. М. Н. Марченко.* — М. : Юристъ, 2001. — 656 с.
8. *Скакун О. Ф.* Теорія держави і права : підруч. / О. Ф. Скакун ; пер. з рос. — Х. : Консум, 2001. — 656 с.
9. *Теорія держави і права. Академічний курс : підруч.* — К. : Юрінком Інтер, 2006. — 688 с.
10. *Зайчук О. В.* Середовище права та формування правових систем сучасності / О. В. Зайчук, Н. М. Оніщенко // Право України. — 2003. — № 12. — С. 37–40.

#### Гольцова О. Є. Соціальна регуляція: історична ретроспектива

У статті аналізуються особливості історичного розвитку соціальної регуляції на певних етапах генезису суспільства. Соціальна регуляція, розвиваючись і змінюючись, проявляється у межах певних правових систем, які об'єднуються у відповідні правові сім'ї. Зроблено висновок щодо необхідності взаємодії нетипових регуляторів суспільних відносин із традиційною правовою регуляцією задля підвищення механізму дії останньої.

*Ключові слова:* соціальна регуляція, нетипові регулятори суспільних відносин, правова система, норми-звичаї, традиції.

#### Гольцова О. Е. Социальная регуляция: историческая ретроспектива

В статье анализируются особенности исторического развития социальной регуляции на определенных этапах генезиса общества. Социальная регуляция, развиваясь и изменяясь, проявляется в рамках определенных правовых систем, которые объединяются в соответствующие правовые семьи. Сделан вывод о необходимости взаимодействия нетипичных регуляторов общественных отношений с традиционной правовой регуляцией для повышения механизма действия последней.

*Ключевые слова:* социальная регуляция, нетипичные регуляторы общественных отношений, правовая система, нормы-обычаи, традиции.

**Goltsova O. Social regulation: a historical perspective**

In the scientific article, we analyze the historical development of social regulation at certain stages of the genesis of society. Social regulation develops and changes; manifested within certain legal systems, which are combined in an appropriate legal family. We concluded that the need for interaction atypical regulators of social relations with the traditional legal regulation — to improve the mechanism of action of the latter.

*Key words:* social regulation, atypical regulators of social relations, the legal system, rules, customs and traditions.

УДК 340.1

*Андрій Петрович Гончарук,  
аспірант відділу теорії держави і права  
Інституту держави і права  
ім. В. М. Корецького НАН України*

## ДЕТЕРМІНАЦІЯ ПРОТИПРАВНОЇ ПОВЕДІНКИ ЯК ПОКАЗНИК ЦІННІСНИХ ОРІЄНТАЦІЙ У СУСПІЛЬСТВІ

Суспільство — це основа людського буття, система координат, в якій існує особа і яка визначає умови його буття. До їх обсягу належить безліч показників, які певним чином характеризують конкретно взяте суспільство на певному етапі його розвитку, відображають пануючі в ньому цінності, вподобання, пріоритети, моральні, культурні та правові переконання. Особливістю соціального виміру є його внутрішня системність і тісний зв'язок її елементів, чинників та характеристик, що постійно взаємообумовлюються. Сучасне українське суспільство перебуває на етапі глобальних соціальних зрушень і перебудови усєї системи, підриву вкорінених механізмів, що залишилися ще з часів радянського панування, побудови нових, ефективніших, які відповідають вимогам часу, світовим традиціям і мультикультурним цінностям.

Традиційно одним із найсуттєвіших критеріїв будь-якого соціуму є стан дотримання у ньому законності, а конкретніше — рівень злочинності. Застосування саме такого показника для характеристики рівня законності є оптимальним, адже дотримання закону є постійним станом, а його порушення — винятком із нього. Означений підхід сприяє кількісному виразу протиправних дій, можливості їх систематизації, дослідженню та визначенню шляхів подолання.

Суспільний рівень протиправної поведінки, як і всі інші соціальні явища, не має спонтанної природи, а є наслідком впливу специфічних факторів, які надають йому негативного значення. Формування протиправної поведінки — комплексний і багатоетапний механізм, на кожній стадії якого визначається модель активності суб'єкта. На нашу думку, аналіз причин злочинності, який останнім часом є досить поширеним напрямом наукового пізнання, не може вважатися завершеним без врахування механізму його детермінації. Так само характеристика детермінації протиправної поведінки служить індикатором суспільних цінностей, переконань, що, безсумнівно, відображається на інтеграційних процесах всіх рівнів і напрямів. До того ж, як стверджує Н. Маркова, протиправна поведінка є показником рівня демократії в державі. Чим вище рівень демократії в суспільстві, тим вище рівень зареєстрованої протиправної поведінки. У тоталітарних державах такий рівень значно нижче. При цьому права і свободи реально більшою мірою порушуються та утискаються в антидемократичних суспільствах [1, с. 9]. Таким чином, метою цього дослідження є аналіз факторів детермінації протиправної поведінки в контексті їх впливу на ціннісні орієнтації в суспільстві.